

Knoz, Tomáš

Úvod : absolutismus u dvora a na dominiu

In: Knoz, Tomáš. *Državy Karla Staršího ze Žerotína po Bílé hoře : osoby, příběhy, struktury*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2001, pp. [9]-29

ISBN 8086488039 (Maticе moravská)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123215>

Access Date: 21. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ÚVOD

ABSOLUTISMUS U CÍSAŘSKÉHO DVORA A NA ŠLECHTICKÉM DOMINIU

Stavovský dualismus a dvorský absolutismus

Období třetí a čtvrté dekády 17. století bývá v evropské historiografii posledních několika desítek let zpravidla označováno za rozhodující pro konstituování moderního středoevropského absolutismu. Tento termín se navíc v posledním desetiletí opět stal předmětem dosti bouřlivých diskusí, opětne zkoumajících jeho oprávněnost. Základním atributem absolutismu podle jeho tradičních definic je pevný stát, opírající se o jedinou a se státem spjatou církev, o nově strukturovanou a pevně organizovanou státní byrokracii, dvorský systém či jednotně působící římské právo.¹ Někteří autoři dokonce tuto proměnu vládního systému v habsburské monarchii spojují přímo s osobou císaře Ferdinanda II., který se již na sklonku předchozího století pokusil prosadit absolutistický systém se všemi jeho důsledky v rámci svého Štýrského vévodství. Po dramatickém zisku císařské, české i uherské koruny se během následujících let rozhodl tento systém přenést do nabytých zemí.²

Součástí této, ve zjednodušení načrtnuté, proměny musela být i rekonstrukce vnitřních společenských struktur. Na počátku 17. století ve střední Evropě stále přežíval právní partikularismus středověké-

(1) Problematika absolutismu se v posledních letech stala jedním z klíčových témat evropské historiografie. O jeho definici se pokusilo v syntéze hned několik předních badatelů. DUCHHARDT, H.: *Das Zeitalter des Absolutismus*. München 1992; ANDERSON, P.: *Die Entstehung des absolutistischen Staates*. Frankfurt 1979; KUNISCH, J.: *Absolutismus*. Göttingen 1986; HUBATSCH, W.: *Absolutismus*. Darmstadt 1973; HUBATSCH, W.: *Das Werden des Absolutismus*. Braunschweig 1966. Důležitou skutečností je, že se dobové chápání obsahu pojmu „stát“ začíná přibližovat jeho modernímu pojetí. Debata v posledních letech zkoumá pojem „absolutismus“ z hlediska jeho vnitřních souvislostí (srov. pojem „klientelismus“). Možná ale méně přihlíží k sémantice analogických pojmů v humanitních disciplínách. V každém případě někteří autoři dokonce považují tento pojem za do budoucna neudržitelný. Především HENSHALL, N.: *The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*. London-New York 1992; DUCHHARDT, H.: „Absolutismus“ - *Abschied von einem Epochenbegriff?* *Historische Zeitschrift*, 58, 1994, s. 113-122; sborník ASCH, R. G. - DUCHHARDT, H. (Hg.): *Absolutismus - ein Mythos? Strukturwandel monarchistischer Herrschaft in West und Mitteleuropa (ca. 1550-1700)*. Köln-Weimar-Wien 1996; SCHMALE, W.: *The Future of „Absolutism“ in Historiography. Recent Tendencies*. *Journal of Early Modern History*, 2, 1998, s. 193 - 202. Ještě roku 1991 přitom u nás vyšel sborník, kde pojem absolutismus hraje zásadní roli. MAUR, E. (ed.): *Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě v 17. a 18. století*. AUC, PhH 3, 1989, *Studia Historica* 36, Praha 1991. Předkládaná práce k uvedenému diskusí přihlíží, nicméně vychází především z obvyklých definic pojmu.

(2) O tom STURMBERGER, H.: *Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus*. Linz 1957.

ho typu, který umožňoval existenci celé řady na sobě nezávislých právních center a s nimi pak souvisejících středisek společenských i kulturních. Ty brzdily rozhodný a rychlý postup směrem k absolutizaci státní moci. Jako příklad lze uvést alespoň složitou strukturu habsburských dědičných zemí, kde vzhledem ke staletým tradicím byly některé úřady konstruovány na úrovni zemí, jiné na úrovni skupin zemí, další na území všech habsburských dědičných zemí a ještě další v celoříšském komplexu.³ Sjednocení takto roztržitého správního systému je možno považovat za jeden ze základních úkolů státu v novověkém a moderním významu tohoto slova. Zároveň muselo samozřejmě dojít i k proměně mnohých dalších struktur - náboženských, hospodářských, společenských, kulturních apod.

Z obvyklých definicí pojmu „absolutismus“ vyvstává dojem, že základní a neodmyslitelnou rovinou jeho existence je centrálně řízený „stát“. Pojem „absolutismus“ bývá podle takovéto definice ztotožněn s pojmem „absolutistický stát“. Centralizace moci by ovšem nebyla možná bez proměny další staleté struktury, a sice dominií. (Patrimonií, panství, statků. A priori lze odhlédnout, šlo-li o manský statek, alod nebo fideikomis. Méně již lze odhlédnout od povahy vrchnosti. Ve sledovaném problému zastává závažnější úlohu osoba konkrétního šlechtice před vrchnostmi institucionálními. I ty ovšem hrají v pobělohorské velké majetkové držbě, a tedy i v celé pobělohorské společnosti, nezastupitelnou roli). Právě dominia byla v první polovině 17. století stále onou určující společenskou strukturou, na níž se odehrávaly veškeré důležité procesy a proměny, a sice prostřednictvím každodenních osudů na nich žijících lidí.

Pozemková vrchnost byla v jedné osobě držitelem majetku, podnikatelem v zemědělství i svého druhu orgánem regionální správy.⁴ Tato trojí identita pozemkových vrchností byla již v období raného středověku jedním z nejdůležitějších předpokladů vzniku feudálního systému. Kolem roku 1600 se starobylé funkce dominia a pozemko-

(3) EVANS, R. J. W.: *Das Werden der Habsburgermonarchie 1550-1700*. Wien-Köln-Graz 1989. Struktura centrálních a regionálních úřadů v habsburské monarchii je obsažena v nejrůznějších přehledech. Jmenujme alespoň FELLNER, T. - KRETSCHMAYER, H.: *Die österreichische Zentralverwaltung*. Wien 1907; BRAUNEDER, W. - LACHMAYER, F.: *Österreichische Verfassungsgeschichte*. 6. vyd. Wien 1992; JESERICH, K. - POHL, H. - UNRUH, G. CH. (ED.): *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, Bd.1. *Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches*. Stuttgart 1983.

(4) Všechny zmiňované stránky moci patrimoniální vrchnosti měly své kořeny ve středověku. Jejich charakter ve středoevropských podmínkách předbělohorské a bělohorské epochy popsal např. VÁLKA, J.: *Hospodářská politika feudálního velkostatku*. Praha 1962, s. 21-41.

vých vrchností transformovaly do nové podoby. Panovník nadále buď přímo nebo prostřednictvím zemského sněmu přenášel na vrchnosti své politické cíle.⁵

Zásadním problémem aplikování centralizačních principů absolutismu na jednotlivých dominiích se stalo zjednodušení vazby mezi centrem-státem a regionem-dominie. To muselo proběhnout ve všech zásadních oblastech života, v právní, politické, hospodářské, finanční, kulturní. Panovníkovo dvorské centrum nemohlo dobře fungovat, pokud se příslušníci nové úřednické šlechty neopírali o ekonomickou i společenskou základnu svých statků. A naopak, jen oni mohli na svých dominiích uplatnit zkušenosti z dvorské služby u panovníka.

Proces formování absolutistických tendencí v podmínkách šlechtického dominia byl značně komplikovaný. Velmož, jenž na svém panství chtěl v první polovině 17. století budovat „absolutistický“ systém, kladl sám sebe na vrchol společenské pyramidy. To však neznamená, že by bylo možno považovat za „absolutistická“ výhradně ta dominia, kde je prameny doloženo posilování moci šlechty na úkor svobody a práv poddaných. Zatímco na některých panstvích se nové i staronové vrchnosti pokoušely o právní i hospodářskou reformu zvýšenou „disciplinací“ a sociální hierarchizací, činily to jiné vrchnosti naopak např. posílením hospodářských privilegií svých rezidenčních měst a městeček.⁶

(5) Z artikulů zemského práva je patrné, kterak zemský sněm, resp. panovník, vydává zákony a zavazuje vrchnosti, aby je přenášely do právního systému svých dominií. Za příklad může sloužit usnesení moravského zemského sněmu, jehož účelem mělo být pozvednutí náboženské morálky obyvatel země. Pravomoc trestat poddané při porušování nařízení předávalo zemské právo právu vrchnostenskému. KNOZ, T.: *Poddaný na předbělohorské Moravě jako objekt právních normativních pramenů*. (Diplomová práce FF UJEP). Brno 1988, s. 60. Tabulka s vyjádřením vztahů mezi různými legislativními rovinnami na předbělohorské Moravě KNOZ, T.: *Poddaný v právních normativních pramenech předbělohorské Moravy*. ČMM, 111, 1992, s. 52. JUROK, J.: *Šlechtické zemské úřady a rodová majetková moc v předbělohorských Čechách a na Moravě (1526-1620)*. ČMM, 110, 1991, s. 239-252.

(6) V našich podmínkách si otázky o formování absolutistických tendencí na šlechtických statcích v pobělohorské době kladli nejdříve Josef Pekař, Kamil Krofta a František Hrubý, kteří vyzdvihovali především právní a některé ekonomické aspekty daného vztahu. V padesátých letech byl tento problém zkoumán v první řadě v závislosti na marxistické doktríně o prvotní akumulaci kapitálu. V poslední době se danou otázkou ve středoevropském rozsahu zabýval Thomas Winkelbauer, který používá pojmu „šlechtický absolutismus“, popř. „vrchnostenský absolutismus“. PEKAŘ, J.: *Kniha o Kostě*. II. díl. 2. vyd. Praha 1935, s. 106-129; KROFTA, K.: *Dějiny selského stavu*. 2. vyd. Praha 1949; HRUBÝ, F.: *Z hospodářských převratů českých v století XV. a XVI.* ČČH, 30, 1924, s. 205-236 a 433-469; JIRÁSEK, J.: *Moravský venkov před Bilou horou*. Acta Musei Moraviae, 48, 1963 a 49, 1964, s. 69-168; MÍKA, A.: *Diskuse o základním ekonomickém zákonu feudalismu*. ČsČH, 4, 1956, s. 331-337; JAROŠ, M.: *K problému studia*

Centrum a region, stát a panství

Vztah mezi centrem a regionem není v historiografii středověku ani raného novověku nikterak neznámým tématem. Na příkladu vztahu mezi Vidní a Prahou před rokem 1618 se jím v posledních letech zabýval především Joachim Bahlcke v knize „*Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit*“, který zdůraznil úlohu země jako reprezentanta regionalismu a patriotismu ve vztahu k centralismu panovnického dvora. Regionalismus byl podle něj v daném období tožný se stavovským dualismem, zatímco centralismus byl nositelem habsburského dvorského a dynastického absolutismu.⁷

V nemnohých zachovaných materiálech cisařské dvorské kanceláře ze 17. století je výstižně zachycen postoj ústředních panovnických orgánů vůči zemskému principu. Prosazuje se snaha centrálně spravovat alespoň skupiny zemí, nejlépe ale všechny habsburské dědičné země, pro něž se ustaluje jednotný termín „*Domus austriaca*“.⁸ Šlechta, nově zakoupená na Moravě a ve Slezsku, zpravidla nepoci-

tzv. akumulace kapitálu v našich dějinách. ČsČH, 4, 1956, s. 447-462; JANÁČEK, J.: *K článku Miroslava Jaroše o procesu tzv. původní akumulace v našich dějinách.* ČsČH, 4, 1956, s. 642-644; MIKA, A.: *K otázce původní akumulace kapitálu v českých zemích.* ČsČH, 5, 1957, s. 632-664; VÁLKA, J.: *K otázce projevů prvotní akumulace kapitálu v Čechách a na Moravě v 16. století.* SPFFBU, C 3, 1956, s. 103-122; WINKELBAUER, T.: *Herren und Holden. Die niederösterreichischen Adeligen und ihre Untertanen im 16. und 17. Jahrhundert.* In: *Adel im Wandel.* Rosenberg 1990, kap. *Adeliger Absolutismus*, s. 75-76; WINKELBAUER, T.: *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein (1580-1658), ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters.* (Habilitation práce Videňské univerzity). Wien 1997; PETERS, J.: *Gutherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlichen Mitteleuropas,* Historische Zeitschrift. Beiheft 18, München 1995.

(7) BAHLCCKE, J.: *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526-1619).* München 1994, s. 1-55. VÁLKA, J.: *Morava ve struktuře a historii českého lenního a stavovského státu (Nástin problematiky).* In: *Moravský historický sborník.* Brno 1986, s. 22-45; VÁLKA, J.: „*Státní a zemské*“ v českých dějinách. (Památky Roberta Kalivody). ČMM, 109, 1990, s. 320-336.

(8) Termín „*Domus austriaca*“ vysvětlil ZÖLLNER, E.: *Der Österreichbegriff. Formen und Wandlungen in der Geschichte.* Wien 1988; v poslední době KOHLER, A.: *Die europäische Bedeutung des Begriffs „Casa de Austria“.* In: PLASCHKA, R. G. - STOURZH, G. - NIEDERKORN, J. P. (ED.): *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute.* Wien 1995, s. 135-147. O snahách po jednotném spravování habsburských dědičných zemí BIDERMAN, K. I.: *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526-1804.* Innsbruck 1867-1889. O vztahu Moravy k Praze jako centru Českého království VÁLKA, J.: *Zemsko-stavovská politická mentalita v bělohorském období.* Studia Musea Kroměřížska '90, 1990, s. 55-66.

fovala žádnou (nebo pouze velmi omezenou) vazbu k Praze jako k centru zemi České koruny, cítí se být naopak vázána přímo k Vídni a konkrétně k osobě císaře.⁹

Zásadním způsobem přispěl k řešení problému vztahu mezi absolutistickým státem a šlechtickými dominií rakousko-německý historik Otto Brunner ve své práci „*Land und Herrschaft*“, časově vymezené pozdním středověkem a počátečními etapami raného novověku. Zaměřil se v ní na ústavněprávní stránky uvedeného vztahu a ke svému výzkumu použil metodu, kterou sám označil za „*Begriffsgeschichte*“. Vymezil pojem „stát“, který ve shodě s vrcholně středověkým chápáním definoval jako „*každé trvajících řízené lidské soužití v politickém svazku*“. Obtížněji definovatelné je v Brunnerově pojetí termín „panství“, „*Herrschaft*“. V obecné rovině bývá užíván ve smyslu panství nad poddanými, vláda, moc, v sekundárním významu pak bývá ztotožněn se šlechtickou pozemkovou držbou, „*Grundherrschaft*“, resp. mocí pána nad svou držbou a jeho chováním na ní.¹⁰

Pro studium patrimoniálního absolutismu má snad ještě větší faktografický i metodologický význam další monografie Otto Brunnera, „*Adeliges Landleben und europäischer Geist*“. Autor se v ní na příkladu rakouského šlechtice Wolfa Helmharta von Hohberg (1612–1688) zabývá konstituováním patrimonií v 17. století ve střední Evropě, poměrem mezi státem, reprezentovaným habsburským dvorem a šlechtickými statky, jakož i napětím mezi tradičně hospodařící pozemkovou a novou dvorskou úřednickou aristokracií. Wolf Helmhart von Hohberg byl představitelem rakouské nižší šlechty, tradičně hospodařící na půdě a přidržující se protestantské konfese. Po roce 1620 se proto zcela stáhl na své statky a distancoval se od příslušníků dvorské šlechty, jejichž životní styl kritizoval – včetně neosobního a údajně ryze ekonomického a reprezentačního vztahu k vlastním venkovským statkům. Tim zároveň Otto Brunner charakterizoval dva základní typy střeoevropského pobělohorského šlechtictví.¹¹

Brunner ve své knize zároveň podává zdůvodnění, proč právě v první polovině 17. století došlo k zásadním proměnám struktury vel-

(9) Materiály císařské dvorské kanceláře jsou uloženy v AVA WIEN, Gruppe I, All-gemeine Verwaltung. No.1. Hofkanzlei. Gruppe III. Adelsakten. No.1. Hofkanzleiakten. Po známém požáru justičního paláce ve Vídni se z bohatého materiálu zachoval ovšem pouze fragment jako tzv. „*Brandakten*“.

(10) BRUNNER, O.: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. Dotisk 5. vyd., Frankfurt/M 1990, s.17, 11–120, 240–268.

(11) BRUNNER, O.: *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmharts von Hohberg 1612–1688*. Salzburg 1949.

ké pozemkové držby. Mezi vnitřní podněty lze zařadit dokončení dlouhodobého procesu zatlačování ekonomického významu tradičního poddanského hospodaření vrchnostenským režijním velkostatkem. Za vnější podněty je možno považovat např. politické a civilizační procesy kolem stavovského povstání, následujících emigrací a exekucí. Ty umožnily proměny v majetkoprávní struktuře dominií. Stejně tak lze v této souvislosti hovořit o příchodu početně silné nové skupiny šlechtických držitelů půdy, nejednou s novými ekonomickými a sociálními programy. Rozhodující úlohu sehrála třicetiletá válka, jež dala vyrůst široké a vlivné vrstvě důstojníků, kteří si vybírali svůj žold ve formě konfiskovaných statků. Analogicky se to dělo i v případě vysokých státních úředníků. Válka předurčila také životní styl na panstvích, jejich demografický, ekonomický a společenský obraz. V neposlední řadě je nutno konstatovat, že veškeré tyto procesy byly zahaleny do konfesního hávu, pod nímž císařské protireformační dekrety ovlivňovaly konkrétní majetkoprávní vztahy a právně upravovaly poměr mezi císařským dvorem a šlechtickými dominií.¹²

Svět aristokracie první poloviny 17. století nebyl světem černobílým. Šlechta se striktně nedělila ani na katolickou a nekatolickou, ani na vyšší a nižší, ani na dvorskou a venkovskou. Hohbergovy kritiky dvorské šlechty, vyjádřené mimo jiné v jeho působivých básních i prozaických textech, jsou spíše subjektivní reflexí doby, nežli objektivním záznamem situace. Šlechtici, kteří získávali po roce 1620 významná místa ve strukturách absolutistického centralizovaného státu, často pocházeli ze staré české, moravské nebo rakouské šlechty, pyšníci se rozsáhlými državami i tradicí hospodaření na nich. Vedle nich šlo mnohdy o osoby do šlechtického stavu nově povýšené, např. díky vzdělání a jemu odpovídající úřednické kariéře. Dvorský šlechtic tedy byl tradičně a nebo následovně pozemkovou vrchností. Tak mohl na svých statcích uplatňovat postupy, s nimiž se seznámil u dvora.¹³

[12] BRUNNER, O.: *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612-1688*. Salzburg 1949. O úloze války v 17. století také KUNISCH, J.: *Fürst - Gesellschaft - Krieg. Studien zur bellizistischen Disposition des absolutistischen Fürstenstaates*. Köln-Weimar-Wien 1992. V poslední době především WINKELBAUER, T.: *Grundherrschaft, Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung in Böhmen, Mähren und Österreich unter der Enns in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. In: BÄHLCKE, J. - STROHMAYER, A. (ED.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Stuttgart 1999, s. 307-338.

[13] Přijmeme-li tezi Thomase Winkelbauera o tom, že nejvlivnější mužové habsburských zemí v pobělohorské době byli příslušníky císařské tajné rady, je možno se v jejich jménech zorientovat v biografických medailonech, připojených jako appendix ke Schwarzovu pojednání o zmíněném sboru. Z příslušníků staré české zemské šlechty

Absolutismus v právních aktech Jana Křtitele z Verdenberga

Jedním z charakteristických představitelů nové úřednické šlechty, trávicí sice většinu roku svůj čas u dvora v císařských službách, ale nezapomínající ani na hospodářskou a kulturní prosperitu svých panství, byl hrabě Jan Křtitel z Verdenberga, kancléř roku 1620 nově založené rakouské dvorské kanceláře.

Verdenberg byl člověkem, který se do nejvyšších funkcí dostal krok po kroku z pozice řadového právníka, pocházejícího z měšťanského prostředí, přes kancléřství na Ferdinandově vévodském dvoře ve Štýrském Hradci. Po roce 1620 Jan Křtitel z Verdenberga přišel s Ferdinandem Štýrským do Vídně. Osm let poté se stal díky zprostředkování Albrechta z Valdštejna nástupcem Karla st. ze Žerotína v držbě jeho někdejších moravských statků, Náměstě nad Oslavou, Rosic a Troubska.¹⁴

Vzhledem k pravomocím rakouské dvorské kanceláře je ve vídeňských archivech zachováno poměrně velké množství právních aktů i jiných dokumentů, podepsaných vedle císaře také Verdenbergem. Zdá se být nepochybné, že Verdenberg uplatnil svou znalost rakouského zemského i římského práva k tomu, aby osobně připravoval císaři k podpisu dokumenty, jejichž prostřednictvím Ferdinand II. konstruoval svůj státní systém. Když se během několika let stal Verdenberg držitelem hned několika alodiálních panství, rozestých po celém teritoriu habsburských dědičných zemí, na čele s pro něj na hrabství povýšeným náměšťským dominiem, mohl ve svém hospodářském a správním systému bezprostředně aplikovat zkušenosti načerpané u dvora. Díky tomu, že se zachovala i celá řada dokumen-

byli ve 20. letech 17. století jeho členy např. Karel z Liechtensteina, Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic, Václav Eusebius z Lobkovic, Jaroslav Bořita z Martinic, Vilém Slavata z Chlumu, Adam ze Šternberka, Adam ml. z Valdštejna, Maxmilián z Valdštejna. WINKELBAUER, T.: *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein (1580-1658), ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*, (Habilitationní práce Vídeňské univerzity). Wien 1997, s. 65; SCHWARZ, H. F.: *The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century*. Cambridge 1943, s. 199-410. O proměnách v české stavovské obci v pobělohorské době POLIŠENSKÝ, J. – SNIDER, F.: *Změny ve složení české šlechty v 16. a 17. století*. ČsČH, 20, 1972, s. 512-526, o poměrech na Moravě podobně MATEJKA, F.: *Bílá hora a moravská feudální společnost*. ČsČH, 22, 1974, s. 81-104.

(14) Nejnovější stručný životopis Jana Křtitele z Verdenberga TERSCH, H.: *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400-1650)*. Wien 1998, s. 634-646.

tů Verdenbergovy vrchnostenské správy, je možné na jeho případu bezprostřední vztah mezi dvorským a „patrimoniálním“ absolutismem alespoň parciálně rekonstruovat.

Ve vídeňském Haus-, Hof- und Staatsarchivu se nachází Verdenbergem signovaná instrukce, vydaná císařem Ferdinandem II. pro všechny místodržící a regenty v rakouských zemích. Její datace zní 4. března 1625.¹⁵ V preambuli této instrukce je konstatován důvod jejího vydání: V návaznosti na praxi svých předchůdců považuje Ferdinand II. za nezbytné zajistit dobrou vládu nad svými zeměmi a říši. Cílem má být zajištění dobra pro bohaté i chudé. O naplnění litery instrukce se měli postarat věrní a vysoce kvalifikovaní vládní úředníci, místodržící, regenti a císařští radové v celé Svaté říši římské i v habsburských dědičných zemích.

Vlastní normativní část instrukce je následovně rozčleněna do jednotlivých artikulů: Panovník se zavazuje zachovávat veškeré svobody, prerogativa, zvyky práva a spravedlnosti, garantované „*Habsburským domem*“. V dalších člancích jsou vyjádřeny povinnosti císařských radů. Ti mají „*denně provádět veškerá jednání, vyjma soudních věcí, vyhotovovat o nich protokoly a otevřeně vyslyšet strany*“. Dále jsou vymezeny úkoly místodržících, jakož i náplň činnosti obchodních komisařů a císařských soudců. Instrukce artikuluje jednotlivé právní a exekutivní úkony, jež mají být prováděny např. pomocí starobylé instituce zemských regimentů a jejich radů. Je definován postup zpracování právních aktů určených k publikování. Titiž úředníci mají i povinnost přijímat supliky a žádosti, s nimiž by se na ně obraceli stavové a za určitých podmínek také nestavovští poddaní.

Jakmile se během dvacátých let 17. století stal Jan Křitel z Verdenberga držitelem rozsáhlých a po celé monarchii roztržštěných pozemkových majetků, byl postaven před problém, jak je co nejracionálněji spravovat. Jestliže se skutečně měly stát kancléřovou ekonomickou i společenskou základnou, musely dostat pevný právní rámec, upravující nejen ekonomiku dominií, ale i ostatní stránky života. Verdenberg, znalý racionalizačních metod na úrovni císařského dvora, tedy sáhl k analogickému postupu při budování vrchnostenského patrimoniálního systému s hierarchickou strukturou. Na vrcholu její pyramidy stála sama vrchnost. Představovala podobnou autoritu, jakou byl v monarchii panovník. Také vrchnost se opírala o pevnou a nyní už i patřičně vzdělanou strukturu úředníků-byrokratů, o donucovací orgány, ale také o nově organizovanou patrimo-

[15] HHSTA WIEN, ARCHIV GRAFENECC, Kartons, Kaiserlicher Hof, Schachtel 150, Instruktion.

niální kulturu. Verdenberg se na svých panstvích stal patronem těchže řeholních řádů, které v danou chvíli podporoval i sám císař. Vrchnost také analogickým způsobem jako panovník využívala i služeb umění pro svou vlastní reprezentaci.¹⁶

Jan Křtitel z Verdenberga stabilizoval na počátku třicátých let 17. století své náměštské panství prostřednictvím podobné instrukce, jakou jen několik let předtím vydal s císařovým podpisem z titulu rakouského dvorského kancléře. Samozřejmě, že nelze předpokládat, že by Verdenberg použil instrukce dvorské kanceláře jako bezprostředního odborného a formulačního vzoru. Přesto je mezi oběma verdenberskými instrukcemi možno nalézt nejednou zjevnou analogii.

Obsah instrukce hraběte Verdenberga pro náměštské panství bude předmětem podrobnějšího rozboru v následujících kapitolách. Při paralelním zkoumání obou instrukcí po formální a strukturální stránce vyplývá podobnost ve vymezení úkolů a společenského postavení dvorských i vrchnostenských úředníků. Obě kategorie úředníků vykonávají analogický typ vlády, při němž aplikují moc ve jménu vladaře, jenž je formálně jejím jediným a absolutním nositelem na právně vymezeném území. Ve vrchnostenské instrukci Jana Křtitele z Verdenberga pro náměštské panství se tato skutečnost projevuje mimo jiné výsadním postavením hofmistra, který jménem vrchnosti dohlíží na regenty a úředníky jednotlivých panství. Podobně, jako jsou dvorskému kancléři podřízeni císařští regenti a úředníci v jednotlivých zemích. Systém pevně organizovaného a hierarchicky přesně vymezeného aparátu na principu „*Sozialdisziplinierung*“ je samozřejmým východiskem obou Verdenbergových právních aktů. Ty předpokládají, že se všichni příslušníci takto utvořené struktury budou vzájemně po hierarchické linii kontrolovat. Obě sledované instrukce také striktně zavádějí písemnou formu úřadování. Úředníci si nadále měli předávat písemně vyhotovované zprávy o své činnosti, a to opět směrem nahoru po vertikální hierarchické linii. Tyto zprávy byly na každém úředním stupni stahovány do vždy o něco více obecných sumářů.¹⁷

(16) Základní informace o postojích Verdenberga TERSCH, H.: „*Prudenter, sincere, constanter*“. *Kanzler Verdenberg (1582-1648) und sein „Giornale“*. Unsere Heimat, 66, 1995, s. 82-111. Obecněji o chování šlechty v 17. století na vlastních dominiích PRESS, V.: *Adel in den österreichisch-böhmischen Erbländen und im Reich zwischen dem 15. und dem 17. Jahrhundert*. In: *Adel im Wandel*. Rosenberg 1990, s. 19-32.

(17) Verdenbergova instrukce pro úředníky na náměštském panství HHSTA WIEN, ARCHIV GRAFENECC, Kartons, Grafschaft Namiest, Schachtel 664, Instruction für die Beamte zu Namiest, d. 9. February A. 1632, Von Johann Baptista von Verdenberg u. Namiest. Pro rakouské země vydal velké množství podobného materiálu WINTER, G. (ED.): *Niederösterreichische Weistümer*, Wien 1886 (+následující řada), pro české země

Přebělohorské državy Karla st. ze Žerotína

V rozhodující době mezi lety 1620 a 1636 se střídaly dvě generace české a moravské šlechty. Starší z nich byla reprezentována Karlem st. ze Žerotína a kardinálem Františkem z Dietrichsteina. Patřili do ní také Karel z Liechtensteina, Adam ml. z Valdštejna, Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic a do jisté míry také Albrecht z Valdštejna. Pro uvedenou generaci šlechticů je charakteristické, že vyrostla ještě v prostředí předbělohorského dualistického systému, v kulturním prostředí pozdní renesance a humanismu a v atmosféře alespoň relativní náboženské tolerance či koexistence. Ještě tato generace měla ovšem spoluvytvářet systém absolutistického státu a společnosti. V dramatickém okamžiku společenských proměn byla konfrontována s mladšími, s absolutistickými principy již více sžitými šlechtici typu Václava Eusebia z Lobkovic, Jana z Rottalu, Rudolfa z Valdštejna, Gundakara z Liechtensteina, Baltazara ze Žerotína, Jana Křtitele z Verdenberga, Maxmiliána z Valdštejna, Jana Kaltschmidta z Eisenberga.¹⁸

Během první poloviny 17. století docházelo k zásadním strukturálním proměnám nejen v měřítku Svaté říše římské nebo habsburských dědičných zemí, nýbrž i v podstatně detailnějším měřítku šlechtických dominií. Proměny vyvrcholily kolem roku 1650, v kontextu společenské stabilizace po skončení třicetileté války.¹⁹

Při podrobnějším analytickém rozboru na některých českých a moravských šlechtických panstvích lze vystopovat určitou typologii, podle níž se proměny na dominiích dály. To však ještě ani zdaleka neznamená, že osudy jednotlivých panství a jejich obyvatel neprobíhaly na základě konkrétních a individuálních podmínek: náboženských, politických, ekonomických, sociálních. Pozice panství je samozřejmě bezprostředně spjata i s postavením vrchnosti ve strukturách absolutistického státu, resp. s její dvorskou kariérou. Stejně tak byla určována výchozím stavem na panství. Jeho geografickou situací,

KALOUSEK, J. (ED.): *Řády selské a instrukce hospodářské*. Archiv český 22 a 29, Praha 1905 a 1913. Srovnej ČECHURA, J.: *Instrukce panství Častolovice z let 1626–1631*. Časopis Národního muzea, 163, 1994, s. 25–33.

(18) O střídání generací moravské šlechty v pobělohorském období VÁLKA, J.: *Vlastivěda moravská. II. Morava reformace, renesance a baroka*. Praha 1996, s. 106–110; VÁLKA, J.: *Tolerance či koexistence? K povaze soužití různých náboženských vyznání v českých zemích v 15. až 17. století*. Studia Comeniana et Historica, 35, 1988, s. 63–75.

(19) O situaci kolem roku 1648 v celoevropském měřítku BURCKHARDT, J.: *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt/M 1992, s. 198–232.

náboženskou a sociální strukturou poddaného obyvatelstva, strukturou a tradicemi režijního velkostatku apod.

Předkládaná práce se pokusí o rozbor procesů a proměn, jež v pobělohorském období probíhaly na panstvích, která před Bílou horou tvořila državy někdejšího moravského zemského hejtmana a předáka moravské nekatolické šlechty, Karla st. ze Žerotína. Vzhledem k obecnému významu jeho osoby se z jeho okruhu zachovalo poměrně značné množství písemných pramenů různého typu. Žerotínská dominia byla v předbělohorském období stabilizována jako rodový alodiální majetek s programově konstruovanou strukturou. Ačkoliv historikové zpravidla opakuji teze o převaze politických a duchovních zájmů Karla st. ze Žerotína nad zájmy hospodářskými, lze pozorovat konkrétní dlouhodobě uplatňované hospodářské postupy, založené na poměrně široké důvěře mezi vrchností a poddanými. Úřednická vrstva měla na Žerotínových panstvích stabilně vysoké postavení. Všechna panství byla také cílevědomě budována po stránce kulturní a náboženské a byla ochranným štítem Jednoty bratrské.²⁰

Jednotlivá dominia Karla st. ze Žerotína se však vzájemně také v mnohém lišila. Žerotínské državy se nacházely v různých částech země: Náměšť a Rosice (resp. Třebíč a Lomnice) západně od Brna, Přerov a Dřevohostice na východě země, Brandýs nad Orlicí dokonce za moravskými hranicemi. Statky navíc měly rozdílnou ekonomickou a sociální strukturu. Rosice, Náměšť, Dřevohostice (a krátkou dobu také Lomnice) byly klasickými agrárními hospodářskými celky. Brandýs byl podhorským panstvím s rozvinutým dvorským systémem, organizovaným tkalcovstvím. Přerov byl městským dominiem s převahou řemesla a obchodu, kde se vrchnost musela dělit o zisky se značně sebevědomým měšťanstvem.²¹

Žerotínská panství se vzájemně odlišovala také vývojem majetkoprávních vztahů. Zatímco panství Brandýs nad Orlicí bylo konfiskováno stavovským direktoriem za povstání a posléze po vítězství císařské strany na panovníkův příkaz Karlu st. ze Žerotína opět restituováno, bylo panství Dřevohostice konfiskováno dvorskou komorou ve prospěch císaře. Západomoravské panství Třebíč, jakož

(20) Zásadním, byť dnes již ne zcela vyhovujícím, rozbořem osobnosti Karla st. ze Žerotína a nejrůznějších aspektů jeho činnosti zůstává ODLOŽILÍK, O.: *Karel starší ze Žerotína 1564–1636*, Praha 1936. V posledním období především VALKA, J.: *Karel st. ze Žerotína (1564–1636)*. Z kralické tvrže, 13, 1986, s. 1–7. Základní informace o rodu Žerotínů TENORA, J.: *Žerotínové*. Hlidka, 52, 1935, s. 1–8.

(21) Základní přehled statků Karla st. ze Žerotína uvádí ODLOŽILÍK, O.: *Karel starší ze Žerotína 1564–1636*. Praha 1936, s. 8–24.

i konglomerát Náměšť, Rosice a Troubsko, zůstaly i po roce 1621 nadále v majetku Žerotínů. Náměšť a přivtělená panství prodal Karel starší po roce 1628. Přerovské panství zůstalo i po tomto datu v žerotínském rodové držbě, Karel starší je spravoval spolu s nájemcem Balazarem ze Žerotína.

Změna majetkoprávních vztahů byla ovšem pouze základním předpokladem proměn vnitřních struktur na někdejších žerotínských državách. Za změněných podmínek zaujaly staré i nové vrchnosti ke svým dominiím rozličné postoje. Ty byly ovlivněny jak vnější, tak také vnitřní situací. Přestože v Náměšti pobýval Verdenberg jen zřídka, byl s ním po roce 1632 svázán jeho hraběcí titul. Tomu odpovídaly také jeho aktivity na náměšťském panství v oblasti osobní reprezentace. Naproti tomu oba Lobkovicové, ačkoliv jejich tradiční rodové postavení ve společenské hierarchii převyšovalo pozici povýšence Verdenberga, ponechali dřevohostické panství stranou jakéhokoliv kulturního zájmu. Třebíčské panství nemohlo v rukou Adama a Rudolfa z Valdštejna svou ekonomickou prosperitou soutěžit s jejich židlochovickým panstvím na jižní Moravě a společenským významem by jen těžko konkurovalo hlavní rodové rezidenci v Komorním Hrádku. Bylo ale komunikační spojnici na hranici Čech a Moravy mezi oběma zeměmi, v nichž měli Valdštejnové své statky a k jejichž stavovským obcím se i přes vliv dvorského absolutismu stále ještě hlásili. Všechna někdejší dominia Karla st. ze Žerotína, ať se po Bílé hoře dostala komukoliv, hrála i nadále v jeho životě větší či menší roli. Některá byla jeho dočasnou rezidencí a ekonomickou základnou, jiná představovala rodovou kontinuitu a na ostatních si zachoval alespoň omezené hospodářské zájmy a osobní kontakty.²²

Cíle, metody, postupy

Cílem předkládané práce je na příkladu osudů někdejších panství Karla st. ze Žerotína Brandýs nad Orlicí, Třebíč, Přerov, Dřevohostice, Náměšť a Rosice prezentovat šíři a základní typologii společenských procesů, naplňujících tři desetiletí po bitvě na Bílé hoře,

(22) Moravě dosud chybí dostatečně fundovaná historicko-geografická syntéza, která by z nejrůznějších hledisek vystihovala dějinná specifika různých oblastí země. Z hlediska vztahu vrchnosti a poddaných mohou alespoň částečně tuto funkci plnit některé studie Františka Matějka.

přibližně v letech 1620–1650. Chce se pokusit o zachycení a interpretaci strukturálních proměn, které zasáhly buď jednotlivá dominia (některé z nich na základě analogických vnitřních či vnějších podmínek) nebo dokonce všechna sledovaná panství. Při pozorování strukturálních proměn se zároveň pokouší zohlednit vztah mezi centrem (za něj považujeme absolutistický stát, jak ho definují autoři, zabývající se historií a teorií dvorského absolutismu) a dominiem (patrimoniem) jako přirozeným regionálním relativně uzavřeným celkem, vymezujícím se ve všech základních otázkách života.²³ Důležitým sledovaným aspektem budou projevy absolutismu, zpravidla spojované s konstituováním absolutistického státu (hierarchizace společnosti, byrokratizace, sociální disciplinování, konfesní válka, jedinkonfesnost, převaha režijního velkostatku, recepce římského práva) na úrovni šlechtických dominií.²⁴

Vymezení záběru na „*někdejší předbělohorská panství Karla st. ze Žerotína*“ je do značné míry dáno heuristikou. V období, kdy byl držitelem výše vyjmenovaných panství Žerotín, vznikaly v jeho vrchnostenských kancelářích početné dokumenty, zachycující jak poměr Karla staršího v roli vrchnosti ke svým poddaným, tak i složitější komplex problémů, dotýkající se tak či onak jeho statků. Tyto dokumenty jsou dnes především součástí „*Rodinného archivu Žerotínů*“, nebo jsou zařazeny do různých archivních sbírek. V každém případě tvoří materiály z žerotínských kanceláří přirozený komplex informací, vypovídající o situaci na právně jednoznačně definovaném území.²⁵

Před Bílou horou ještě nebývala (až na některé výjimky) jednotlivá panství velkých šlechtických magnátů centralizována v takové míře, jako k tomu postupně docházelo během 17. století. Přesto určitý

(23) Zásadní sledovanou kategorií tedy budou šlechtická panství. Tradiční termín „panství“ bude v předkládané práci užíván všude tam, kde půjde o celý komplex společenských vztahů, souvisejících se šlechticovým venkovským sídlem a jeho rezidenčním i zemědělským zázemím. V podobném slova smyslu bude používán i pojem „dominium“. Pokud bude potřeba zdůraznit hospodářskou stránku šlechticova majetku, bude užito termínu „statek“ jako další tradiční označení. Naopak termín „velkostatek“ bude uplatněn pouze tehdy, půjde-li o režijní část vrchnostenského hospodářství. V omezené míře se vyskytne i pojem „patrimonium“, jenž bude ve shodě s dosavadní praxí užít tehdy, pokud bude potřeba zdůraznit nově nastolené tendence ve vztazích na šlechtickém panství, analogické k poměrům státního absolutismu.

(24) O různých aspektech absolutistického státu HUBATSCH, W. (ED.): *Absolutismus*. Darmstadt 1973.

(25) Rozbor práce a působení kanceláře Karla st. ze Žerotína, do značné míry reprezentující rozčlenění a kompetence jeho držav, provedla dosud v nejhlubším záběru URBÁNKOVÁ-HRUBÁ, L.: *Kancelář Karla st. ze Žerotína*. Sborník archivních prací, 4, 1954, č. 2, s. 29–98.

stupeň centralizace moci do rukou vrchnosti existoval a nevyhnul se ani Karlovi st. ze Žerotína. Vrchnost jeho společenského a lidského formátu navíc zpravidla uplatňovala i na dominiích s velmi různorodými přírodními, geografickými, hospodářskými, majetkoprávními, kulturními i demografickými podmínkami jednotnou politiku. Tato skutečnost umožňuje vnímat sledovaná území jako relativně uzavřenou jednotku, jež je specifickým vzorkem obecných poměrů. Podobným způsobem přistupoval formou sondy k charakterizování obecnějších procesů pobělohorských českých zemí na příkladu zlínského panství Josef Polišenský v knize *„Třicetiletá válka a evropské krize XVII. století“*. Analogicky postupoval v nedávné době také Josef Janáček, když si v monografii *„Valdštejnova pomsta“* na pozadí obecných politických dějů moravského stavovského povstání všiml patrimoniální politiky hlavních jednajících postav, především Albrechta z Valdštejna, Václava Bitovského a Karla st. ze Žerotína. Důležité teoretické předpoklady pro podobný výzkum v našich podmínkách formuloval Jaroslav Čechura, když vymezil zásady badatelské metody, označované jako „mikrohistorie“. Tato metoda umožňuje mimo jiné detailní zkoumání dějin nepatrného geografického prostoru (vesnice, město, panství), a sice nikoliv ve smyslu klasického pojetí lokálních či regionálních dějin, resp. ve smyslu historické vlastivědy, nýbrž s využitím obecně platných postupů „velké“ strukturální historie.²⁶

Výběr někdejších panství Karla st. ze Žerotína vzhledem k jejich výše naznačenému geografickému rozprostranění i vzhledem k odlišnosti strukturálních podmínek umožňuje v detailu studovat situace, které mají obecnější platnost, a to nejen pouze v moravském či českém, nýbrž také v širším středoevropském měřítku. Ačkoliv se žerotínská panství v předbělohorském období mnohými svými rysy navzájem výrazně odlišovala a nikdy nebyla organizačně spojena, přece jen lze hovořit o jejich spravování vrchností na základě jednotného modelu. Vzájemné porovnání jejich osudů v letech, bezprostředně navazujících na bělohorské události, si klade za cíl prozkoumat různé možnosti složitého vývoje českých zemí v tomto období

(26) POLIŠENSKÝ, J.: *Třicetiletá válka a evropské krize XVII. století*. Praha 1970, zde např. kapitola *„Dva roky v dějinách moravského města“* (s.119–134) a *„Zlín za války a za valašských povstání“* (s.184–190); JANÁČEK, J.: *Valdštejnova pomsta*. Praha 1992. Zde četné exkurzy do dějin panství Bystřice nad Pernštejnem, Židlochovice apod. K „mikrohistorii“ ČECHURA, J.: *Mikrohistorie – nová perspektiva dějepisectví konce tisíciletí?*. Dějiny a současnost, 16, 1994, č.1, s. 2–5. Jaroslav Čechura v poslední době uplatnil metodu „mikrohistorie“ ve své studii o povstání na Broumovsku. ČECHURA J.: *Broumovská rebelie*. Praha 1997. Dále např. MEDICK, H.: *Mikro-Historie*. In: SCHULZE, W. (ED.): *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion*. Göttingen 1994, s. 40–53.

a v náznaku odhalit i jejich určitou typologii. Základním cílem je rekonstrukce vnitřních vlastností procesů, které propojovaly dvě historická období, v české historiografii i obecnějším historickém myšlení tradičně nazíraná jako protikladná.²⁷

Předkládaná práce je členěna do pěti základních kapitol, paralelně popisujících situaci na jednotlivých žerotínských panstvích. Výklad zahrnuje změny majetkoprávní, správní, hospodářské a kulturní, a to v závislosti na skladbě, kvantitě, i struktuře zachovaných pramenů, resp. na v nich se odrážejícím dění na konkrétním dominiu. Nedostatek pramenů k jednotlivým sledovaným okruhům nelze totiž dávat důsledně za vinu jejich zničení, a to jak současnému, způsobeného dramatickými událostmi třicetileté války, tak i v dobách pozdějších.²⁸ Z porovnání procesů proměn na různých panstvích vyplývá, že absence pramenů k dané problematice v konkrétních případech může také znamenat absenci právního či faktického řešení dané otázky na dominiu. Neexistence pramenů ke kulturním dějinám dřevohostického panství, v návaznosti na svědectví dalších typů pramenů, dokládá nezáměr jinak kulturně velmi aktivních Lobkoviců o vybudování stálejší rezidence na panství. Pravým opakem se zdají být aktivity, jež na náměštském panství podnikal Jan Křtitel z Verdenberga.²⁹

(27) Nedávné vydání práce Jana Fialy *Hrozná doba protireformace* dosvědčilo, že je dějinně filozofické nazírání protikladnosti předbělohorské a pobělohorské epochy, i přes dlouhotrvající diskusi a přes patrný pokrok v posledních letech, stále živé. FIALA, J.: *Hrozná doba protireformace*. Praha 1997. K problému např. PEKAŘ, J.: *O pertodisaci českých dějin*. In: PEKAŘ, J.: *Z duchovních dějin českých*. Praha 1941, s. 356–367; KALISTA, Z.: *Století andělů a ďáblů*. Praha 1994.

(28) Na dřevohostickém panství se např. dozvídáme, že v dobách bojů byly zničeny prakticky veškeré vrchnostenské dokumenty právní a hospodářské povahy. SÚA PRAHA, ČDKM IV, Česká dvorská komora, Dřevohostice, D 63.

(29) Všeobecně se má za to, že hlavní kulturní vlna, znamenající masivní nástup barokní kultury, přišla až se sklonkem třicetileté války, kdy byla stabilizována situace v majetkoprávních vztazích. Přesto si některé rody začaly budovat své rezidence již během 20. let. Nejvýznamnějším příkladem takového počínání je samozřejmě Albrecht z Valdštejna a jeho paláce v Praze a v Jičíně. Na Moravě se takovýto postup týká především Kroměříže a Mikulova Františka z Dietrichsteina, Brtnice Rombalda Collalta, Valtice Karla z Liechtensteina. Příkladem kulturní aktivity z poloviny 17. století je i Holešov Jana z Rottalu. KRSEK, I. – KUDĚLKA, Z. – STEHLÍK, M. – VÁLKA, J.: *Barokní umění na Moravě a ve Slezsku*. Praha 1996.

Osoby, příběhy, struktury

Následující kapitoly se pokusí vystopovat, které základní historické síly a procesy umožňovaly uplatnění státního systému, kulturního i životního stylu absolutismu v rovině šlechtických dominií. To bylo možné výhradně díky personálnímu propojení obou prostředí. Proměnu společenských struktur je nutno zkoumat prostřednictvím osudů a příběhů konkrétních zúčastněných osob: Stejně tak je nutno biografickou metodou sledovat osudy jednotlivých zainteresovaných osob na pozadí strukturálních proměn.³⁰

V první řadě se to týká panovníka (v jedné osobě římského císaře, českého krále i moravského markraběte) a zemského gubernátora (od roku 1626 užívajícího opět starobylého titulu zemského hejtmana, odkazující na dualitu panovnického a stavovského úřadu) jako jeho mistodržícího, řídících celý proces a vstupujících do všech jednotlivých případů jak bezprostředně, tak i prostřednictvím svých kancelářů. Nejdůležitějšími osobami jsou ovšem šlechtici, držitelé panství, zpravidla tak nebo onak propojení ve vertikální rovině pří-

(30) Obecně o biografické metodě a o studiu struktur v poslední době OPGENOORTH, E.: *Einführung in das Studium der neueren Geschichte*. 5. vyd. Paderborn-München-Wien-Zürich 1997, s. 215-216. V našich poměrech biografickou metodu pozoruhodně uplatnil Zdeněk Kalista. KALISTA, Z.: *Čechové, kteří tvořili dějiny světa*. Praha 1939 (zde obsaženy medailony Viléma z Rožmberka, Vratislava z Pernštejna, Stanislava Pavlovského, Zdeňka z Lobkovic, Karla ze Žerotína, Ladislava Veleny ze Žerotína, Albrechta z Valdštejna, Heřmana Černína z Chudenic, Jana Amose Komenského, Kašpara Zdeňka Kaplíře ze Sulevic, Karla Ferdinanda z Valdštejna, Václava Eusebia z Lobkovic, Františka Oldřicha Kinského z Vchynic, Humprechta Jana Černína z Chudenic, Jana Václava Vratislava z Mitrovic). O zkoumání sociálních struktur BURKE, P.: *Soziologie und Geschichte*. Hamburg 1989 (původní anglické vydání *Sociologie and History*. London 1980), především kapitola *Der Aufstieg der Sozialgeschichte*, s. 25-31.

Jistým problémem se ukázala být forma psaní vlastních jmen osob, vystupujících v předkládané práci. Křestní jména jsou převáděna do české formy bez ohledu na formu psaní v pramenech a užití v různých jazycích (např. Franz, Francesco → František). Výjimka je ponechána pouze v případě křestních jmen umělců, kde je zažitým zvykem používat jména v originále (např. nikoliv František Luycx, nýbrž Frans Luycx). Ještě větší problémy vznikají při přepisu jmen rodových a příjmení, pro něž neexistuje žádná jednoduchá nezpochybnitelná norma. Nakonec bylo přistoupeno k formě, kdy česky jsou psána jména osob, evidentně užívajících češtinu jako mateřštinu, resp. tradičně českých rodin (např. nikoliv Žerotin, nýbrž Žerotín, nikoliv Walenstein nebo Waldstein, nýbrž Valdštejn). Cizí jména zůstávají v původní formě, pouze se sjednocuje jejich pravopis (např. Trauttmansdorf, Trauttmansdorff, Trautmannsdorf → Trautmannsdorf, Kaltschmied, Kalschmiedt, Kaltschmidt → Kaltschmidt), pokud existuje česká forma, je dána přednost formě původní (např. Ditrichštejn, Dietrichštejn, Dietrichstein → Dietrichstein). Výjimky je užito pouze v individuálních případech (např. Šlik).

mo na osobu panovníka, popř. na představitele jeho centrálních orgánů, a v horizontální rovině nejednou také navzájem. V zásadě je lze předběžně rozdělit do dvou skupin: Na původní držitele statků a na jejich nové nabyvatele. Nezbytným úhlem pohledu je pozorování neoddělitelného propojení „úřední“ a „soukromé“ dimenze počinání týchž osob. Jedním ze zásadních rozměrů tohoto problému je potom bezpochyby problém vztahu „úřední“ a „soukromé“ sféry, kombinovaný s linií vztahu příslušnosti šlechtice k panovnickému dvoru a jeho pozice samostatného „velmože“ a pozemkové vrchnosti. Tomuto komplikovanému společenskému vztahu věnoval ostatně pozornost již Josef Pekař, nejvíce v „*Knize o Kostí*“ na příkladu Černínů z Chudenic.³¹

Do struktury ovšem zasahují také další osoby: Zprostředkovatelé typu Albrechta z Valdštejna, Františka z Dietrichsteina nebo Jana de Witte. Právníci a císařští i stavovští vysocí úředníci, vystupující např. ve funkci protireformačních a rekatolizačních komisařů. Nižší úředníci, kteří sice obvykle neměli příliš velké zákonné pravomoci, o to větší ovšem byla jejich faktická moc a nekontrolovatelnost, posilovaná chaosem války a složitostí jejich úkonů. Vrchnostenská úředníka, kteří často díky přístupu k důležitým informacím získávali stále výsadnější a výsadnější společenské postavení. Samozřejmě, že do celého procesu zasahovali také vojenští velitelé a řadoví vojáci, ale také desítky a stovky poddaných každodenně přímo či nepřímo ovlivňující situaci na patrimoniích. Všemi uvedenými typy osob je personifikována subjektivita procesu, na jehož konci, kolem poloviny 17. století, byla vytvořena absolutistická barokní společnost.³² Zdaleka nikoliv pouze pasivním účastníkem dění jsou poddaní, žijící na jednotlivých panstvích. Na jedné straně bývali chápáni jako „*milí věrní poddaní*“. Byli svého druhu partnery vlastní vrchnosti, podílející se na veškerém jejím počinání. Zároveň ale stále ještě byli nazíráni jako „*děti*“, odkázané na vrchnostenskou ochrannou náruč. Stále více narůstalo i zcela opačné vnímání poddaných, ztotožňující je pouze s pracovní silou na vrchnostenském velkostatku, popř. s potencionálním vojákem některé z armád. I v tomto případě však poddaní zaujímali nezastupitelné místo v celém společenském procesu a byli v pramenech velmi často individualizováni.³³

[31] PEKAŘ, J.: *Knihy o Kostí*. I, II. 2. vyd. Praha 1935.

[32] O procesu konstituování absolutistické společnosti ANDERSON, P.: *Die Entstehung des absolutistischen Staates*. Frankfurt/M 1979.

[33] O postavení poddaných v rané novověké společnosti ve zkratce WINKELBAUER, T.: *Herren und Holden. Die niederösterreichischen Adelligen und ihre Untertanen im 16. und 17. Jahrhundert*. In: *Adel im Wandel*. Rosenberg 1990, s. 73–79. Winkelbauer da-

Pojem „příběh“ hraje při zkoumání problematiky proměn pobělohorské epochy významnou úlohu. Souvisí s výše naznačenou rolí personálních dějin a historických biografii. Pobělohorská doba je tradičně v určité větvi historiografie viděna prostřednictvím „životních příběhů“ hlavních aktérů událostí: Budovce, Komenského, Valdštejna, Žerotina.³⁴ Pojem „příběh“ vedle toho vystihuje jednotlivé události, tvořené obvykle vzájemnými konflikty jednajících postav v dané době. Vnější atributy epochy přitom mají v „příběhu“ stejně důležité místo. Dávají mu obecnější charakter, umožňují zdánlivě jednotlivé „příběhy“ do jisté míry zobecňovat, formulovat modely a typy chování.³⁵ Za typický „příběh“, který má reprezentovat narůstající politickou krizi, protireformaci, úpadek stavovského systému a podle Pavla Michny i morální rozklad rudolfinské společnosti je příběh známého soudního sporu Karla st. ze Žerotína, resp. sklenice s vínem, kterou po něm mrštil maršál Heřman Kryštof Russworm. Podobně nabyly formy jistých „topoi“ příběhy pražské defenestrace a „zázračné“ zachránky místodržících, loučení Komenského s vlastní, Valdštejnovy olomoucké zraedy nebo jeho smrti v Chebu. Mnoho podobných (samozřejmě zpravidla komornějších a ne tak obecně známých) „příběhů“ je možno vysledovat i při zkoumání dějin žerotínských držav ve sledovaném období. Důležitou skutečností je, že „příběhy“ tvoří ve výkladu pobělohorských proměn logický most mezi „osobami“ a strukturami.³⁶

Také pojem „struktura“ náleží k zažitým termínům, a to především v oblasti sociologie a historie. Obvykle vyjadřuje vnitřní uspořádání určitého složitého komplexu, používá se ho však v nejrůznějších

nou problematiku rozděluje do kapitol na problém reformace a protireformace, vesnice a obce, vztahu pánů, rytířů a sedláků, šlechtického absolutismu a zesílení feudálního útisku a odporu proti němu. U nás ke vztahu vrchnosti a poddaných za třicetileté války MAUR, E.: *Vrchnosti a poddaní za třicetileté války*, Folia Historica Bohemica, 8, 1985, s. 241–264.

(34) Vnímání doby prostřednictvím osobnosti, které ji reprezentují, má dlouhou tradici. V názvech velkých monografií je často představuje doplněk „...a jeho doba“. Např. CHLUMECKÝ, P.: *Carl vom Zierotin und seine Zeit*. Brünn 1862; JANÁČEK, J.: *Valdštejn a jeho doba*. Praha 1978; JANÁČEK, J.: *Rudolf II. a jeho doba*. Praha 1988. Pojetí biografie jako „příběhu“ je patrný i v názvu známé knihy Golo Manna, věnované Valdštejnovi. Autor naznačuje, že je Valdštejnův život „vyprávěn“ jako příběh. MANN, G.: *Walenstein. Sein Leben erzählt von G. M.* Frankfurt/M 1971.

(35) O „modelech a typech“ BURKE, P.: *Soziologie und Geschichte*. Hamburg 1989, s. 43–46.

(36) „Příběhy“ a jejich proměnou v historické mýty („Nachleben“) se v poslední době zabývali na materiálu z pobělohorského období nejvíce Jiří Rak a Vít Vlnas. RAK, J.: *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*. Praha 1994; VLNAS, V.: *Dvojitý život Jana Sarkranderu. II. Život po životě*. Dějiny a současnost, 1995, č. 2, s. 14–19; MICHNA, P.: *Hrdelní proces Karla staršího ze Žerotína*. VVM, 48, 1996, s. 354–369.

významech. František Graus dokonce hovoří o různých definicích pojmu, zpravidla vázanými na vědeckou disciplínu, která ho využívá. Univerzální jednoduchá definice podle jeho názoru prakticky neexistuje, vždy je nutno použít složitějšího vysvětlení konkrétního užití. Slovo „strukturalismus“ například charakterizuje nejen jednu z badatelských metod, ale také významný směr v moderní historiografii. Předkládaná práce se zabývá strukturálními proměnami na žerotínských (a mnohých dalších) panstvích po Bílé hoře. Chápeme jimi takové vnitřní proměny ve společnosti, které zasahují široké vrstvy obyvatelstva a týkají se v komplexnosti nejrůznějších skutečností, procesů, vztahů a vazeb, navzájem je za změněných podmínek nově třídí. V případě pobělohorských českých zemí se to týká především problémů majetkoprávních změn na panství, příchodu nových vrchností (nebo naopak přetrvání vrchností původních). V nejednom případě to znamená konfrontaci původního životního stylu šlechtických statků se životním stylem absolutistického panovnického dvora, který noví držitelé na svá panství přinášejí. Na to navazují posuny ve způsobu spravování poddaných, změna „hierarchizace“ mikroklimatu dominia a „disciplinace“ poddaného obyvatelstva. Do oblasti struktur patří i uspořádání společenských vztahů, dané všemi souvislostmi průběhu třicetileté války, počínaje přízpůsobením celé společnosti vojenskému řádu a systému a naopak společenským (i demografickým) chaosem, zapříčiněným současnými válečnými hrůzami i nestabilitou majetkových vztahů. Ve druhém kole přiměl zmiňovaný chaos vrchnosti opět k posílení všech společenských vazeb a struktur. Podobná zjištění lze vztáhnout i na struktury náboženské, jež se proměňovaly v závislosti na postupující rekatolizaci a protireformaci. Vždy platilo, že se uváděné procesy a struktury složitě a mnohonásobně navzájem ovlivňovaly.³⁷

(37) K problematice struktur GRAUS, F.: *Struktur und Geschichte. Drei Volksaufstände im mittelalterlichen Prag*. Sigmaringen 1971. Zde také uvedena bohatá literatura. Graus ovšem zároveň upozorňuje na problémy pojmu „struktura“ a na negativa jednostranného strukturalismu jako „dějin beze jmen“. BURKE, P.: *Soziologie und Geschichte*. Hamburg 1989, s. 53–65, vysvětluje pojem „struktura“ v souvislosti s pojmem „funkce“. Dále např. POMIAN, K.: *Histoire de structures*. In: LE GOFF, J.: *La nouvelle histoire*. Paris 1978, s. 528–553; BASTIDE, R.: *Introduction à l'étude du mot „structure“*, In: BASTIDE, R (ED.): *Sens et usage du terme structure dans les sciences humaines et sociales*. S' Gravenhage 1962, s.1–19. LÉVI-STRAUSS, C.: *Anthropologie structurale*. Paris 1953. U nás v souvislostech MAREK, J.: *O historismu a dějepisectví*. Praha 1992.

